

'Ben Sijes. Een biografie' is de levensgeschiedenis van een fascinerend man met een veelbewogen carrière.

Geboren in een armoedige woning in de Amsterdamse Jodenhoek ontwikkelde Ben Sijes zich tot een van de grootste Nederlandse deskundigen op het gebied van de Tweede Wereldoorlog. Hij was de naaste medewerker van dr. L. de Jong op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Hoewel hij autodidact was werd hij in 1970 hoogleraar te Leiden. Zijn beroemdste boek is 'De Februaristaking'. Als radencommunist stond hij kritisch tegenover de Communistische Partij; zijn boek, dat het spontane element in de actie van de Amsterdamse arbeiders benadrukte, werd door de CPN scherp aangevallen.

Internationale betekenis kreeg Ben Sijes door zijn samenwerking met Simon Wiesenthal bij de vervolging van oorlogsmisdadigers. Hij speelde een rol in het proces tegen Adolf Eichmann en trad met succes op als getuige tegen de jodenhater Rajakowitsch.

Aan de hand van de levensloop van Ben Sijes beschrijft Richter Roegholt het leven in de oude Amsterdamse Jodenhoek, de linkse bewegingen uit de jaren dertig, de oorlog en de onderduik, en het ontstaan van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Persoonlijkheden als Loe de Jong, Jacques Presser, Maurits Dekker, Renate Rubinstein en Simon Wiesenthal spelen een rol in het boek. Het is niet alleen een biografie van Ben Sijes, marxist en bewuste jood, antizionist met liefde voor Israël; het is ook een tijdsbeeld.

Dr. Richter Roegholt (1925) is historicus en auteur van onder meer 'De geschiedenis van de Bezige Bij' en 'Amsterdam in de twintigste eeuw'.

ISBN 90 12 05840 6
SDU uitgeverij

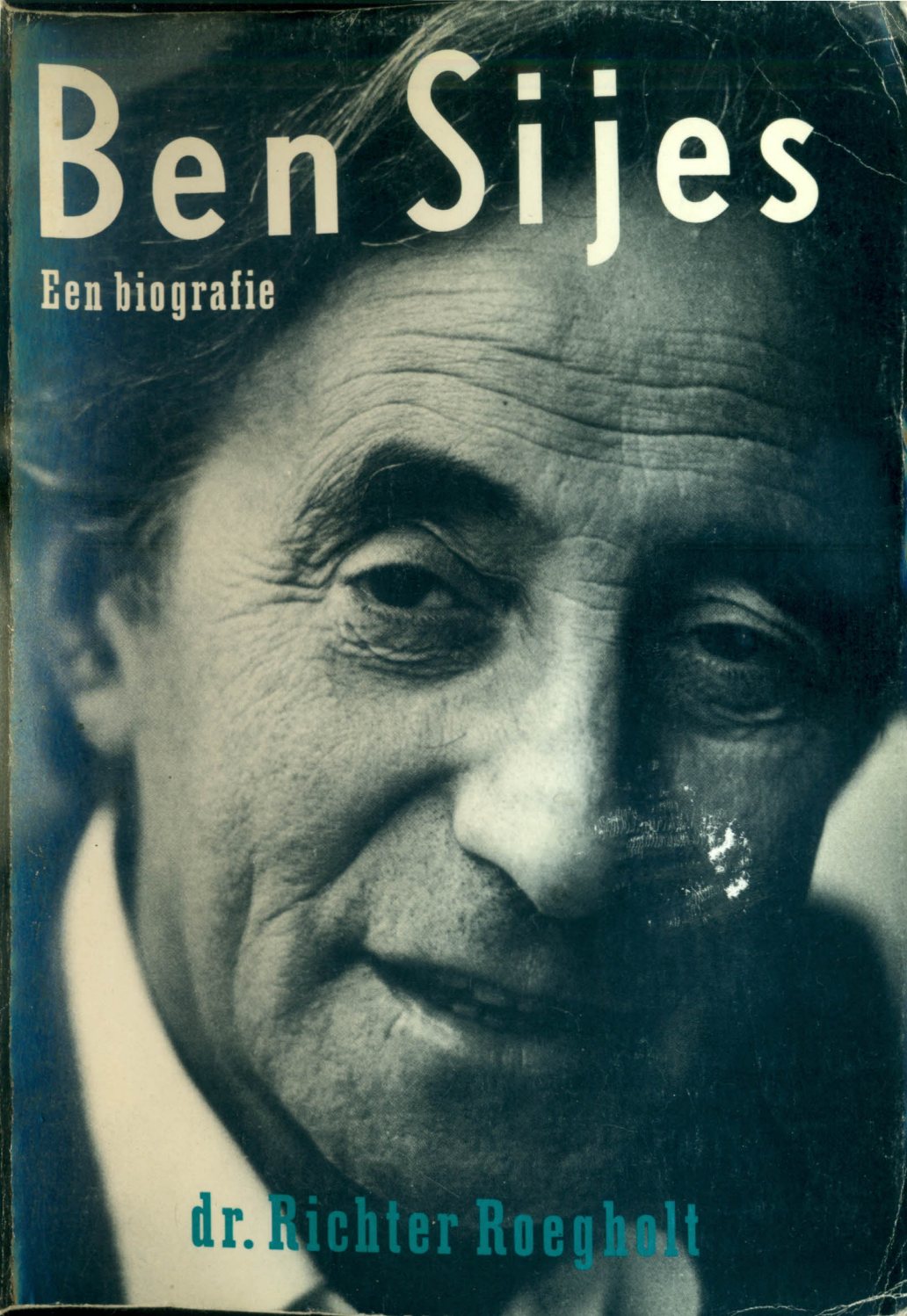
Ben Sijes

dr. Richter Roegholt

SDU

Ben Sijes

Een biografie

dr. Richter Roegholt

Ben Sijes

Een biografie

Dr. Michiel Rossholt

Ben Sijes

Ben Sijes

Een biografie

dr. Richter Roegholt

met een voorwoord van dr. L. de Jong

SDU uitgeverij, 's-Gravenhage 1988

© dr. Richter Roegholt, Amsterdam 1988

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht niets uit deze uitgave worden veevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen van kopiëren, als bedoeld in artikel 17 lid 2, Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b Auteurswet 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

Copyright reserved. Subject to the exceptions provided for by law, no part of this publication may be reproduced and/or published in print, by photocopying, on microfilm or in any other way without the written consent of the copyright-holder(s); the same applies to whole or partial adaptations.

The publisher retains the sole right to collect from third parties fees payable in respect of copying and/or take legal or other action for this purpose.

Foto omslag: Ronald Sweering
Vormgeving: Monique Voorhout (SDU Vormgeving)
Druk: Tulp, Zwolle

ISBN 90 12 05840 6

Voorwoord

In de eerste vijf-en-twintig jaar na de bevrijding is Ben Sijes een opmerkelijke figuur geworden in onze samenleving.

Hij was een man van wetenschap en een man van strijd.

Als wetenschapper werd hij door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in staat gesteld, ingewikkelde complexen te onderzoeken en te beschrijven waaromtrent nauwelijks historisch materiaal aanwezig was op het moment dat hij met zijn onderzoek begon. Hij pakte ze aan door een beroep te doen op het geheugen van tientallen, ja honderden mensen. Daarmee beoefende hij de z.g. *oral history*, nog voordat die term geboren was. Hij was de eerste historicus in ons land die dat systematisch deed – systematisch en kritisch. Want hij was van een uiterste nauwgezetheid. Zo kwamen drie voorbeeldige studies tot stand: een over de April-Meistakingen van 1943 in Twente, een over de Amsterdamse Februaristaking, een over de grote razzia in Rotterdam, 10-11 november 1944. Dat hij evenwel ook uit een grote hoeveelheid bewaardgebleven documenten een verantwoord en diep doordacht beeld wist op te bouwen, bewees hij met zijn vierde grote studie: die welke gewijd was aan de z.g. Arbeidsinzet, de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945. Centraal stond bij hem het probleem van de dwang, door mensen op medemensen uitgeoefend – en het probleem van het verzet tegen die dwang. Juist die aanpak schonk aan zijn studies algemene betekenis.

Als man van strijd gebruikte hij zijn wetenschappelijke gaven om de berechting te bevorderen van allen die in de Tweede Wereldoorlog op grote schaal misdaden tegen de menselijkheid bedreven hadden. In de zaak-Eichmann stond hij met een uitnemend rapport het Israelisch Openbaar Ministerie terzijde en het was, naast de internationale actie van zijn vriend Simon Wiesenthal, vooral zijn onvermoeibare aandrang die de Nederlandse justitie er toe bracht, de vervolging van oorlogsmisdadigers die door de mazen van het net waren geglipt, opnieuw ter hand te nemen of daarop bij buitenlandse autoriteiten aan te dringen. Een van de organisatoren van de Joden-deportaties uit ons land, dr. Erich Rajakowitsch, door Wiesenthal opgespoord, werd dank zij Sijes' indrukwekkende getuigenis voor een Weense rechtbank tenslotte veroordeeld. Nadien bevorderde hij nog dat een grondige studie werd gewijd aan een eveneens door vervolging en deportaties getroffen, maar te vaak vergeten groep: de Zigeuners.

Met zijn werk, waarvan de betekenis werd erkend door een Amsterdams eredoctoraat en een Leids hoogleraarschap, heeft hij de naam van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie helpen vestigen. Ook leverde hij een belangrijke bijdrage aan de taakopvatting van het instituut: zonder rekening te houden met gevestigde belangen, anders gezegd: in volledige wetenschappelijke vrijheid, diende het de bevindingen van het historische onderzoek te publiceren. Zijn werkkraft was groot, zijn toewijding was absoluut. Maar de Staat der Nederlanden heeft wellicht nooit een ambtenaar in dienst gehad die zo weinig ambtenaarlijk dacht en handelde. Ik was mij dat als directeur van het instituut (1945-1979) ten volle bewust - Bens grote capaciteiten zouden slechts tot hun recht komen, als hem gelaten werd waar hij voor zich en voor zijn medemensen naar snakte: vrijheid.

Ik heb mij steeds in trouwe vriendschap met hem verbonden gevoeld. Zijn scherp inzicht en zijn strijdbaarheid zijn mij tot steun geweest. Het verheugt mij dan ook dat dr. Richter Roegholt er in is geslaagd om van de strenge wetenschapper Ben Sijes, die als mens een vat vol tegenstrijdigheden was, een beeld vast te leggen dat kenmerkt wordt door dezelfde zuiverheid en integriteit welke Bens eigen publikaties sieren.

Dr. L. de Jong

Inhoud

Voorwoord, dr. L. de Jong

- 1 **Kind van de Jodenhoek** 11
Portugezen · Huwelijk in Zaandam · Amsterdam en de SDAP · De rode sigarenmaker · 'Zo leefde eens een straat' · Vrome grootouders · Naar school · 'Geslaagd' · Van Dudok tot HRH · Sport
- 2 **Leerjaren** 41
Een luitenant met sleepsabel · Een heftig temperament · Arbeidersraden · De kloosterbroeders · Herkenning · Cajo Brendel · Standpunten · Theoriemoetheid · Maurits Dekker · Zionisme · Een scheepje zonder roer · Greetje · Arbeider
- 3 **Oorlog** 73
Ondergang van de Nieuwe Kerkstraat · Onderduik · Posthumus
- 4 **Wetenschap** 85
Improviseren · Naar de kapper · *Oral history* · De CPN · Op zoek naar een auteur · De impasse doorbroken · De nieuwe start · Sneevliet · Milder? · Standbeeld · De kaartenbak · Loe en Ben
- 5 **Woorden als een hagelstorm** 117
Een weekeinde te Galamadammen · 'Lages' handen in je nek' · In omgekeerde richting · De kleine heersers · Ben op dienstreis · Zij wilden het kwaad · 'Schauen Sie mal in Murnau nach' · 'Keine Zeit zum Sterben' · Raja · Taconis · Kovacs · 'Bitte schön, Herr Doktor' · Zijn grote opgave
- 6 **'Een hout dat aan twee kanten opbrandt'** 149
Theo · Ben in Duitsland · *Moos... aussteigen* · Een gedrevene · De Zacharias Jansstraat · De moeilijke emotionaliteit · Vissen · Vriendschap · Vrouwen · Friesland · Zonnebloem
- 7 **Man van gezag** 181
Bekroond boek · 'Goed en fout' · Gerechtigheid · Proces in München · Hoog spel · Doordrammen · Contact met de krant · Vergeefs naar Rome · Achter Israël · Slechts zo weinigen gered

8 **Vensters openen** 205
Erkenning · De Borobudur der bourgeoisie · Weerklank en kritiek · Geen grappen · Voorzitter Mao meldt zich · Zuiverheid · Veel weglaten · Aan het vuur ontkomen · Minister op bezoek · Monument · Het onvoltooide oeuvre

9 **Laatste jaren** 231

Noten 237

Bibliografie van Ben Sijes 243

Genealogische tabellen 246

Register 251

[The text on this page is extremely faded and illegible. It appears to be a list of notes or a bibliography, but the individual entries cannot be read.]

Huwelijk van Lea Pais met Abraham Loonstijn, 21 september 1916.
Op de achterste rij, vijfde en zesde van links Judith en Aäron Sijes. Rechts op de voorgrond, met matrozenkraag, waarschijnlijk Ben. Achterste rij geheel links Bram Pais.

1 Kind van de Jodenhoek

Het was tijdens de Franse overheersing. Nederland was ingelijfd bij het keizerrijk van Napoleon, Amsterdam was de hoofdstad van het Departement der Zuiderzee, de burgemeester heette *maire* en de Burgerlijke Stand was ingevoerd. Op 20 december 1811 verscheen voor Gerrit ten Sande, adjunct-*maire* van Amsterdam en ambtenaar van de Burgerlijke Stand, de heer Joël Aron, wonende Lange Houtstraat 4.

Joël Aron kwam voldoen aan het wettelijk voorschrift, neergelegd in de keizerlijke decreten van 20 juli 1808 en 18 augustus 1811, dat alle inwoners van het rijk zich moesten laten inschrijven met voornaam en achternaam. Blijkens de akte van naamsaanneming verklaarde hij, dat hij 'tot Familienaam de naam Sijes aanneemt en tot Voornaam Joël Aron'. Zijn zoontje van een jaar heette Aron en zou deze naam behouden; zijn vrouw Anna Salomons, met wie hij in 1809 was getrouwd, wordt in de akte niet vermeld.

De nieuwbakken stamvader van het geslacht Sijes, de betovergrootvader van Benjamin Aäron Sijes aan wie dit boek is gewijd, ondertekende de akte helder en leesbaar, zij het misschien nog wat onwennig: J.A. Sijes.

Wat de man uit de Lange Houtstraat heeft bewogen, zich te tooien met de ongewone naam Sijes, is niet duidelijk. De naam behoort niet tot een van de categorieën die dr L. Fuks noemt in zijn inleiding tot het *Nederlands joods familiearchief*, zoals beroepsnamen, namen van herkomst, vadersnamen, namen van dieren of bloemen of namen die als een baldadige grap bedacht zijn.

Een mogelijke verklaring zou zijn, dat Joël Aron zich heeft aangemeld, of heeft willen aanmelden, als Sjajas, een vorm van de profetennaam Jesaja. De keuze van deze naam behoeft geen verklaring, hij komt in verschillende vormen en spellingen onder joden in West-Europa voor. Men kan zich voorstellen, dat er de avond tevoren uitvoerig over is gepraat met familie en vrienden, burens uit de Lange en de Korte Houtstraat, dat oudste en armste deel van de Amsterdamse Jodenhoek.

Joël Arons taal was het Jiddisch, hij zal het Nederlands nauwelijks of in het geheel niet hebben beheerst. Zo verscheen hij voor de ambtenaar en verklaarde, de naam 'Sjaajes' te kiezen. De ambtenaar meende de Jiddische tongval te vernederlandsen door eerst de *j* weg te laten en dan de *aai*-klank als *ij* te spellen, waardoor de gefatsoeneerde naam Sijes ontstond. Vervolgens moest Joël Aron tekenen. De J

schreef hij keurig schools met de voorgeschreven versiering aan de vlag, maar bij de achternaam moet hij, in de veronderstelling dat de ambtenaar het wel goed zou hebben gedaan, diens spelling hebben gekopieerd. Als het zo is gegaan, zou hierdoor de langzame, nadrukkelijke schrijfwijze verklaard zijn, die tot uiting komt in de keurig dunne ophalen, in de zware druk bij de neerhalen en in de dalende regellijn. Alleen de correcte puntjes op de ij in de handtekening lijken hier tegen te spreken, ze ontbreken immers bij de ambtenaar... Zou Joël Aron de ambtenaar hebben willen verbeteren? Zelfbewustzijn spreekt uit de handtekening.

De nu nieuw gevormde naam Sijes moet iets vreemds hebben gehad. Toen Joël Aron in 1832 was gestorven, werd zijn akte van overlijden op naam gesteld van Joël Aron van Zijst. Deze verbastering werd weer speciaal vermeld in een bijlage bij de huwelijksakte van zijn tweede zoon Philip Joël, die in 1832 trouwde. Van stamvader Joël Aron weten we verder nog dat hij 24 januari 1780 werd besneden en bij zijn overlijden dus 52 jaar oud was, niet 55 zoals de overlijdensakte vermeldt. Hij kreeg na Aron en Philip nog twee zonen, Elias en Meyer.

De Lange Houtstraat, waar Joël Aron woonde, lag op Vlooyenburg of Vloonburg, het oudste deel van de Amsterdamse Jodenbuurt, het vierkant dat sinds de jaren '80 van deze eeuw in beslag wordt genomen door het Stadhuis/Muziektheater. Het was zeker niet het welvarendste deel van de Jodenbuurt, die immers al was uitgebreid met de deftiger Sint Antoniesbreestraat en Jodenbreestraat, 'brede' winkelstraten aangelegd op de oude zeeverende dijk. Het beroep van Joël Aron staat in de overlijdensakte vermeld als 'kruijer', dat wil zeggen straatventer. Zijn vader, Aron Meyer, geboren in 1742, was schoenlapper aan de Stromarkt, dat is een deel van de huidige lange zijde Waterlooplein. Zijn moeder Roosje Jolis was de dochter van Joël Barends, eveneens schoenlapper. Deze Joël Barends is een voorvader in de zesde generatie van Ben Sijes.

De hier genoemde namen en beroepen geven geen extra aanwijzing voor de keuze van Jesaja als naamgever van de familie. Ben Sijes zelf had tijdens zijn leven enkele vermoedens over de herkomst van zijn naam, waarover hij in de kring van familie en collega's wel sprak. Zo speelde hij met de gedachte dat Sijes een verbastering zou zijn van Sיעים, de naam van de beroemde abbé uit de Franse revolutie, auteur van de brochure *Qu'est-ce que le tiers état?* Een andere in de familie genoemde verklaring is, dat Sijes eigenlijk het Hebreeuwse woord *sajas* voorstelt; dat paardenhandelaar betekent. Deze ver-

moedens – of waren het maar verhalen? – vinden geen steun in de bestaande documenten. De naam is ontstaan op 20 december 1811. De beroepen, voor zover in de akten van ondertrouw, geboorte of overlijden opgegeven, bleven die van eenvoudige middenstanders en ambachtslieden. Philip Joël Sijes, Bens overgrootvader, was koopman, zijn bruid Rosetta Zwaaf naaister.

Een van de kinderen van Philip en Rosetta heette Benjamin, geboren in 1850. Deze Benjamin Sijes trouwde in 1869 met Jeanette Sturkop. Zij kregen negen kinderen, van wie de vijfde, geboren in 1880, Aäron heette. Hij werd sigarenmaker en woonde bij zijn oudste broer Philip, die slager was in de Jodenbreestraat 42 (de familie woonde driehoog boven de winkel). Even lijkt het nu, of deze Aäron Amsterdam ontrouw wordt. In 1906 werd hij uitgeschreven naar Hilversum en 23 januari 1907 trouwde hij in Zaandam met het uit Amsterdam afkomstige meisje Judith Pais. Op 3 oktober van dat jaar verhuisden ze echter weer naar Amsterdam, Valckenierstraat 49. Daar werd op 12 januari 1908 hun zoon Benjamin Aäron geboren.*

Portugezen

De familie van Judith Pais was net als de familie Sijes sinds meer dan anderhalve eeuw geworteld in de Amsterdamse Jodenbuurt. Judiths ouders waren Benjamin Pais en Rebecca Sarfatij, beiden uit een familie van Portugese joden. Dezen hadden hun familienamen al voor de Franse revolutie, ze hadden ze uit Portugal meegebracht. Er waren naast Paisen en Sarfatij's onder de voorouders van Judith ook Querido's. Portugese of sefardische joden waren deftiger dan de andere, de askenazische joden ook, die Nederland van het oosten uit hadden bereikt. In het algemeen kon men de sefardische joden als welvarender beschouwen dan de askenazische.

In de vijfde generatie voor Ben Sijes bevond zich onder Judiths voorouders een Josua de Isaac Sarfatij, die op Quislev 6, 5549 (in onze jaartelling 1789) trouwde met Rachel de Guidon da Silva Rosa. Het zijn twee onvervalst Portugese namen. In de zesde generatie van een andere tak trouwde Semuel de Ijob Valencin op 27 Tebet, 5517 (in onze jaartelling 1757) met Clara de Abraham de Tovar. Van hun kleindochter Judith de Valensa weten we iets meer, doordat voor haar huwelijk op 26 Hesvan, 5570 (5 november 1809) met Abraham Querido een akte van huwelijksvoorwaarden werd opgesteld. Op 14 oktober 1809 verschenen de aanstaande echtgenoten voor de be-

* Zie voor de noten, per hoofdstuk genummerd, p...

Voor ons ADJUNCT-MAIRE, als Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, in de Gemeente van Amsterdam, Departement der Zuiderzee, Eerste Arrondissement, verscheen Joel Aron
 wonende in de lange houtstraat no. 4 Canton I,
 dewelke verklaard heeft, dat hij aanneemt tot Familienaam de naam van
 Sijes, en tot Voornaam Joel Aron
 dat hij heeft Een Zoon en gene Dochter geen Kleinzoon
 en gene Kleindochter, te weten:
 Aron, oud een jaar, ten huize als boven
 aan dewelke hij voornoemde voornaam laat behouden
 Zijde deze acte door voornoemde declarant en ons getekend
 den twintigsten december 1800 en Elf,
 J A Sijes Gerrit ten Sande

Naamaanemingsakte

Voor ons ADJUNCT-MAIRE, als ambtenaar van den Burgerlijken Stand, in de Gemeente Amsterdam Departement der Zuiderzee, Eerste Arrondissement, verscheen Joel Aron
 wonende in de lange houtstraat no. 4 Canton I,
 dewelke verklaard heeft, dat hij aanneemt tot Familienaam de naam van Sijes, en tot Voornaam Joel Aron
 dat hij heeft Een Zoon en gene Dochter geen Kleinzoon
 en gene Kleindochter, te weten:
 Aron, oud een jaar, ten huize als boven
 aan dewelke hij voornoemde voornaam laat behouden.
 Zijde deze acte door voornoemde declarant en ons getekend
 den twintigsten december 1800 en Elf,
 J A Sijes Gerrit ten Sande

kende Amsterdamse notaris Jan Bartholomeus van der Meersch. Beide comparanten woonden te Amsterdam 'ter andere zijde', dus aan de overkant van de Amstel, dat is de Jodenbuurt. Maar Judith was een rijk meisje en Abraham slechts 'vleeschverkoopster'. Vader David Kerido - zoals de klerk hem fonetisch juist schrijft - gaf zijn zoon 425 gulden in het huwelijk mee; vader Immanuel de Valensa gaf zijn dochter daarentegen 4500 gulden, dat is meer dan tien keer zoveel. De voorwaarden van het contract sloten dan ook gemeenschap van goederen en van winst en verlies uit. Dit was de laatste keer dat er sprake was van rijkdom of welstand in het voorgeslacht van Ben Sijes.

In het hartje van de oorlog, winter 1942-'43, heeft Ben Sijes eens een beperkt onderzoek naar zijn voorouders van moederszijde gedaan bij het Bevolkingsregister. Een aantal van de uittreksels uit het Bevolkingsregister die hij hierdoor in handen kreeg, zijn bewaard gebleven bij zijn nagelaten papieren. Waarschijnlijk was hij er op uit, een Portugees-joodse afstamming op te stellen, omdat Portugese joden een tijdlang aanspraak konden maken op uitstel van deportatie. Uitstel kon, wanneer de oorlog niet te lang zou duren, redding betekenen. Hoewel Ben zelf betrekkelijk veilig was omdat hij gemengd gehuwd was, kan het zijn dat hij zich voor alle zekerheid wilde documenteren, al was het maar ter wille van zijn moeder en zijn zuster en zwager. Zijn vader was toen al weggehaald. Er bleken echter in de families Pais, Sarfatij en Querido zoveel gemengde huwelijken van sefardische met askenazische joden voor te komen, dat aan deze gegevens tegenover de Duitsers geen schijn van veiligheid was te ontlenen.

Bens grootouders van moederszijde, Benjamin Pais en Rebecca Sarfatij, die een grote rol in zijn opvoeding hebben gespeeld - de grootouders van vaderszijde waren reeds in 1910 en 1915 overleden - hebben korte tijd buiten de oude Jodenbuurt gewoond. Na hun huwelijk in 1876 woonden zij een jaar in de Joden Kerkstraat - zó staat het in het Bevolkingsregister geschreven, wij zouden zeggen: Nieuwe Kerkstraat - op nummer 48. Daarna staan ze echter van 1877 tot 1881 ingeschreven aan de andere kant van de Amstel, waar deze straat nog gewoon Kerkstraat heet. Het waren wel hoge nummers, 437 en 435, dus toch nog dicht bij de Amstel. Ben placht gaarne een rijmpje te citeren, waarvan hij de herkomst niet kende, waarin de Magere Brug werd gekarakteriseerd als het 'mager koppelteken / Dat 't Joods kwartier verbindt aan 't Christendeel der stad'.² Waarom de grootouders de sprong uit het 'Joods kwartier' naar het 'Christen-

deel der stad' hebben gewaagd, is niet vast te stellen. Het kan een teken van toegenomen welstand zijn geweest, misschien in verband met de opbloei van het diamantvak gedurende de 'Kaapse tijd' na 1870, toen er een grote aanvoer van ruwe diamant uit Zuid-Afrika was. Het feit echter, dat ze binnen vier jaar een keer verhuisden en daarna terugkeerden naar de Jodenbuurt, lijkt op armoede te wijzen. Frequentie verhuizingen zijn meestal een teken van chronische huurschuld.

Benjamin en Rebecca Pais gingen in 1881 eerst naar de Valkenburgstraat 202, waar dat jaar hun tweede dochter, Judith, werd geboren. Wanneer er dan nog twee dochters bijgekomen zijn, Jansje en Hanna, verhuist het gezin naar het arme deel van de Joden Kerkstraat, de lage nummers tussen Amstel en Weesperstraat. Hier werden op verschillende huisnummers nog zeven kinderen geboren: Nissim, Jesaja, Lea, Josua, Abraham, Roza en Esther, met de eerstgeborene Sara elf kinderen in totaal.³

Ben heeft zijn grootouders Pais echter op een ander adres gekend, namelijk op Nieuwe Kerkstraat 115, waarheen ze in 1911 verhuisden. Dit was het rijkere deel, dat aan de andere kant van de Weesperstraat lag. Het was meteen ook een andere wereld, er woonden zoveel Portugese joden, dat men wel van 'Portugese Kerkstraat' sprak. Op nummer 102 was de Portugees Israëlitische Vleeshal, op nummer 63 was in 1872 de schrijver Israël Querido geboren.

Huwelijk in Zaandam

Waarom de sigarenmaker Aäron Sijes in 1906 naar Hilversum verhuisde, terwijl zijn aanstaande bruid Judith Pais toch ook een meisje uit de Amsterdamse Jodenhoek was, is niet duidelijk. Iets minder mysterieus is het, dat ze het jaar daarop te Zaandam trouwden. Op het Amsterdamse Bevolkingsregister wordt als een bekend feit aangenomen, dat trouwen in Zaandam aanmerkelijk goedkoper was dan in Amsterdam. Het prijsverschil zou zelfs hebben opgewogen tegen de reiskosten van het bruidspaar en van de getuigen, die allen uit Amsterdam kwamen.

Kort na hun huwelijk gingen Judith en Aäron, zoals we reeds hebben gezien, terug naar Amsterdam, naar de Valckenierstraat 49 aan de rand van de toenmalige Amsterdamse Jodenbuurt. De aangifte van Bens geboorte, 12 januari 1908, werd gedaan door de vroedvrouw Aleida Wolf, 'zijnde de vader afwezig'. Van 1909 tot 1935 vinden we Ben en zijn ouders terug in de Nieuwe Kerkstraat, uiteraard in het arme deel en op wisselende huisnummers. Na 1910 wonen ze echter

duurzaam op nummer 32", waar in 1911 Bens zuster Rebecca wordt geboren. Haar roepnaam werd Rieka. Ben bleef hier, tot hij in 1935 het ouderhuis verliet. De Nieuwe Kerkstraat werd het decor van Bens kindertijd en jeugd. De ouders, beide uit een kinderrijk gezin, hielden het op twee kinderen.

Ben Sijes stamde uit twee echt Amsterdamse families. Ouders, grootouders en overgrootouders zijn in Amsterdam geboren, met uitzondering van overgrootmoeder Rosalie Philip Hont, die te Bergen in Henegouwen geboren werd. Blijkbaar waren haar ouders op reis voor hun handel, want beiden, Philip Hont en Esther Catz zijn weer uit Amsterdam afkomstig, evenals de andere veertien betovergrootouders en de bet-betovergrootouders, van wie ik er 30 opspoorde. Eén van deze vijfde generatie is onvindbaar, omdat hij niet getrouwd was met de moeder van zijn kind; de 32e heb ik niet kunnen achterhalen.*

De beroepen die in de akten van geboorte, huwelijk en overlijden bij Bens voorouders en bij de getuigen worden genoemd, zijn die van schoenenknecht en schoenlapper, 'kruijer', venter en linnenventer, koopman, veedrijver, slagersknecht, vleesverkoper of slager, sigarenmaker, naaister, winkelier, timmerman en goudsmid, milicien en een enkele keer bij een getuige onderwijzer. Van het diamantvak zijn er de schijvenschuurders, diamantslijpers en roosjes-snijdsters. Bens grootvader Benjamin Pais was diamantbewerker evenals oom Joël Sijes; tante Esther Sijes was roosjessnijdsters.⁴ Toch heeft 'het vak', zoals het diamantvak vaak nostalgisch wordt genoemd, de families niet blijvend aan de armoede doen ontkomen. Al die mensen hebben, voorzover we kunnen nagaan, in de Amsterdamse Jodenhoek gewoond, op de Stromarkt, in de Houtstraten, de Uilenburgerstraat of Valkenburgerstraat, als het beter ging op de Sint Antoniesbree, anders Zwanenburgwal, Oude Schans, Weesperstraat of (Joden) Kerkstraat.

Wat uit het diagram van deze namen en adressen oprijst, is een beeld van indrukwekkende continuïteit. Een continuïteit die niet nalaat te ontroeren wanneer men zich een beeld tracht te vormen van de armoede waarin deze mensen hebben geleefd. Was het niet zo, dat de muizen er stierven bij gebrek aan broodkrumels? Misschien was die armoede alleen maar draaglijk door het besef dat Amsterdam hun tenminste een vrijheid en betrekkelijke veiligheid gunde, die in andere steden van Europa zeldzaam was. Pas in het

* Voor de genealogie, zie p...

licht van latere gebeurtenissen, die hun neerslag vinden in een officieel stuk met deze tekst: 'Benjamin Pais, geboren 1855 te Amsterdam, diamantslijper, gehuwd op 30 augustus 1876 met Rebecca Sarfatij, gestorven 28 mei 1943 te Sobibor' – pas in zulke archiefstukken krijgt die continuïteit, waarop Amsterdam eens trots was, haar spookachtige dimensie.⁵

Amsterdam en de SDAP

Het Amsterdam van 1908, waarin Ben Sijes werd geboren, bevond zich sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw in een periode van welvaart en culturele bloei. Het verlichte liberalisme van het einde van de negentiende eeuw had de oude stad een bescheiden schaalvergroting doen ondergaan naar een modern Europees niveau. Het Concertgebouw, twee theaters – Carré en de Stadschouwburg –, twee musea – het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum –, het Centraal Station, hotels en winkelpanden van internationale allure en talrijke neo-gotische kerken kwamen in de laatste twee decennia voor 1900 tot stand. Sinds kort na de eeuwwisseling stond aan het Damrak tegenover het archaïserende Centraal Station de Beurs van Berlage als heraut van een nieuwe architectuur die door socialisten werd bewonderd. De haven verhuisde naar het nieuw aangelegde Oostelijk Havengebied, voor het eerst in de Amsterdamse geschiedenis ver buiten de bewoonde stad, waar ruimte was voor expansie.

In dezelfde periode na 1870 was de stad in omvang explosief gegroeid. Er ontstonden enkele rijke buurten buiten de Buitensingelgracht, in de Plantage en aan weerszijden van het Vondelpark. Daartussen werd de krans van volksbuurten volgens het plan-Kalff gebouwd, die met hun lange, smalle straten en hun particuliere woningbouw – goedkoop en dus slecht – tientallen jaren als het schoolvoorbeeld zouden gelden van hoe het niet moet.

De nieuwe eeuw stond in het teken van de Woningwet van 1901 en van de opkomende sociaal-democratie, die zich met de geest van deze wet zou vereenzelvigen en de stad een eigen stempel zou opdrukken. Een bouwverordening, saneringen, uitbreidingsplannen en gemeenschapsgeld voor woningbouwverenigingen waren de vruchten van de Woningwet. Henri Polak was in 1901 het eerste gemeenteraadslid voor de SDAP geworden; in 1908 telde de gemeenteraad al een fractie van zeven socialisten, met Wibaut als fractievoorzitter. In 1902 koos het kiesdistrict Amsterdam III, waar veel diamantbewerkers woonden, Troelstra als eerste Amsterdamse SDAP'er in de Tweede Kamer.⁶

Amsterdam was in die jaren een waar cultureel brandpunt. Het was de bakermat geweest van de Beweging van Tachtig en het was de stad van het maandblad *De Kroniek* van P.L. Tak, dat aanhangers van *De Nieuwe Gids* en sociaal-democraten achter zich verenigde. Tak was in 1907 gestorven. Naast, soms tegenover, *De Kroniek* stond *De Groene Amsterdammer* als drager van politieke vernieuwing. Sinds 1895 was Willem Mengelberg dirigent van het Concertgebouworkest; de toneelwereld werd beheerst door mensen als Willem Royaards en Eduard Verkade. In welke concrete details dit culturele klimaat Ben in zijn jaren van vorming heeft beïnvloed, is niet duidelijk, maar het was er als achtergrond van zijn jeugd en schooljaren altijd aanwezig. Het was geen moeilijke stap voor iemand die in zo'n stad opgroeide de poëzie van Gorter en Henriëtte Roland Holst te leren kennen en liefhebben.

Na de overheersende invloed van Berlage en zijn generatiegenoten werd het bouwen in Amsterdam sinds kort voor de eerste wereldoorlog beheerst door de Amsterdamse School. Deze behield het sociale ethos van de meester, maar wilde meer romantische variatie en versiering in de architectuur. Het was een algemene cultuurbeweging, die zich uitstrekte over de monumentale beeldende kunsten, de kunstnijverheid, interieurkunst en typografie. Er was een trefende harmonie of verwantschap met het ethisch socialisme van mensen als Wibaut en Henri Polak: esthetisch, opvoedend en eerder warm beschermend dan koel strijdvaardig. In dit sociaal-democratische klimaat groeide Ben op en hiertegen zette hij zich af. De Jodenhoek waarin Ben werd geboren, strekte zich globaal uit van de Lastage tot het Weesperplein, van het Waterlooplein tot de Foeliestraat. Het was geen gedwongen gettovorming, maar een door traditie gegroeide concentratie van joden in dit bepaalde stadsdeel, waar tussen de arme buurten ook rijkere huizen aan de brede straten stonden. De woonomstandigheden waren er vaak onvoorstelbaar slecht. Smalle straten hadden nog smallere zijgangen en hofjes; steile trappen leidden via gemeenschappelijke privaten op de overloop naar zolders waar kinderrijke gezinnen op de grond woonden. Trachoom, een oogziekte die door reinheid kan worden voorkomen, was er een volksziekte. Dokter Ben Sajet, 21 jaar ouder dan Ben Sijes, zag de bestrijding van het trachoom en, in het algemeen, de grondvesting van de volksgezondheid als zijn levenswerk.

Tot de belangrijkste saneringen die in de jaren '20 onder wethouder S. Rodrigues de Miranda tot stand kwamen, behoorden die van de Lastage, Uilenburg en Valkenburg. Uilenburg was misschien het

ergst. Het bestond uit krotten zonder privaten, zonder waterleiding, vochtig, vies, stinkend, luizenbroeinesten, met trappen waarvan men soms een, twee treden moest overslaan. De onteigening begon in 1910. De joodse woningbouwvereniging Handwerkers Vriendenkring bouwde voor de bewoners van de gesaneerde wijk 'frisse, heldere woningen', zoals men toen zei, in de Afrikaanderbuurt. Daar, op het Krugerplein*, zou Ben Sijes in 1935 enige tijd bij zijn zwager Maurits Meents intrekken.

Sinds in 1870 de eerste lading Kaapse diamant in Amsterdam was aangekomen, had de Jodenhoek een stormachtige, zij het zeer wisselvallige welvaart doorgemaakt. De Kaapse tijd drukte zijn stempel op de hele joodse cultuur van Amsterdam. Henri Polak verenigde de diamantbewerkers in de ANDB en bekommerde zich ook om hun cultuure verheffing: sociaal-democraat zijn, goede boeken lezen en een smaakvolle inrichting van de huiskamer... 'Wat geen joodse filantropen of rabbijnen hadden vermocht, de generatie van de joodse massa's, dát deed de ANDB', luidt een bekende uitspraak van Sam de Wolff. Wie het geluk had, zijn snel verworven rijkdom op te sparen, stak de Nieuwe Herengracht over en vestigde zich in de Plantage, de buurt voor welgestelde joden. In de Plantage Franschelaan stond sinds 1900 het door Berlage ontworpen Bondsgebouw van de ANDB, zwaar van socialistische symboliek. In 1919, toen Ben Sijes 11 jaar was, beleefde de diamantindustrie een hoogtepunt. Alle tienduizend diamantbewerkers hadden werk. Het 25-jarig jubileum van de ANDB werd dat jaar met grote luister en onder bijval van de hele burgerij gevierd.

De regeneratie van de joodse massa betekende ook haar emancipatie, niet van wettelijke beperkingen maar wel in de zin van groeiend zelfbewustzijn en deelneming aan het hele maatschappelijke leven. Bestuurders, politici, kunstenaars, intellectuelen, talloos zijn de vooraanstaande joden in de jaren '20 en '30, die uit de armste delen van de Jodenhoek voortkwamen. Ook het woord assimilatie kwam in die tijd naar voren, maar mensen als Sam de Wolff en Emanuel Boekman bleven zich toch steeds van hun joodse identiteit bewust. Er zijn geen scherpe grenzen te trekken, maar liever spreek ik van integratie: de joodse Amsterdammers hadden gewoon deel aan het Amsterdamse leven, maar zij bleven joden. Daar zat geen kwade gedachte bij, althans onder fatsoenlijke mensen.

Het jaar 1908 was ook het jaar van groeiende spanning in de nog zo

* In 1987 omgedoopt in Steve Bikoplein.

jonge SDAP tussen de marxisten en de revisionisten. In oktober 1907 was voor het eerst het weekblad *De Tribune* verschenen onder redactie van de marxisten J.C. Ceton, W. van Ravesteyn en D.J. Wijnkoop. Met medewerkers als Herman Gorter, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst, Henk Sneevliet, Sam de Wolff en vele anderen van wie de namen nog lang een bekende klank zouden behouden, vertegenwoordigde *De Tribune* de intellectuele oppositie tegen het partijbestuur dat in vele opzichten - de schoolkwestie, het parlementarisme - tot compromissen met de burgerlijke partijen bereid was. Op het SDAP-congres in Deventer in 1909 werd de scheuring een feit. De oppositie werd uit de partij gezet en stichtte de Sociaal-Democratische Partij. Uit deze SDP kwam na de Russische Oktoberrevolutie de Communistische Partij Holland voort. De permanente vernieuwende richtingstrijd in het linkse kamp zou rond 1930 de dan 22-jarige Ben Sijes fascineren en blijvend beïnvloeden.

De rode sigarenmaker

Wat we van Bens kindertijd weten, stamt uit de schaarse autobiografische fragmenten die gebundeld zijn in *Ik vergat nog iets te vertellen*, uit de *family lore*, verhalen die een vader z'n kinderen pleegt te vertellen en die tot de vaste voorraad familieherinneringen behoren, uit twee maal een kort fragment jeugdherinneringen, eind 1980 op de band gesproken, en uit interviews in dag- en weekbladen. De autobiografische fragmenten, geschreven en gesproken, dragen het stempel van grote ernst en echtheid, ze komen regelrecht uit de oudste en meest liefdevol gekoesterde herinneringen. De verhalen uit de familiekring bevatten onvermijdelijk een element van stilering, waardoor het nodig is ze met mild wantrouwen te hanteren. Bij de interviews moeten we het voorbehoud maken dat Ben de tekst van een interview voor publikatie soms niet wilde lezen. 'Het kon hem niet schelen', zeggen zij die hem goed hebben gekend.

Wat deze bronnen ons aan concrete gegevens over Ben Sijes als kind en opgroeiende jongeman opleveren, is niet veel. Toch is het wel mogelijk, ons uit deze en andere, zijdelingse, bronnen een beeld te vormen van het milieu waarin Ben opgroeide. In één ding stemmen alle berichten over Bens kindertijd, en eigenlijk alle beschikbare bronnen over de Jodenbuurt, overeen, dat is in de beschrijving van de schrikbarende armoede die er heerste. 'Het was thuis heel armoedig', vertelde hij in november 1980. 'Vader was sigarenmaker, vaak werkloos, en dan soms bootwerker. Ik ben opgegroeid in de Nieuwe

Kerkstraat, een straat waar uitsluitend arme joden woonden... De woning bestond uit twee kamers. In de ene sliepen mijn vader en moeder, de andere was een huiskamertje, waar de keuken aan vast zat. In de keuken was een bedstee, daar sliepen mijn zuster en ik. Het was aan de achterkant, je keek uit op de grote tuinen met hoge bomen, die daar waren aangelegd door de rijke mensen die lang geleeden op de Nieuwe Prinsengracht woonden. Ja, die wisten wel hoe ze leven moesten.⁷

Sigarenmaken, zo lezen we in *Herinnering aan joods Amsterdam*, 'dat kon veel in thuiswerk worden verricht... Een beetje tabak kopen en dan kon je die sigaren verkopen of ze bijvoorbeeld inruilen bij de slager tegen wat vlees, of bij de kruidenier'.⁸ Bens vader verdiende bij zijn baas 'zo'n negen à tien gulden per week. Dus moesten er neveninkomsten komen', vertelde Ben in hetzelfde boek. Daarom maakte zijn vader thuis sigaren, waarbij Ben moest helpen de 'bosjes' te maken, dat is de eerste ruwe vorm van de sigaar zonder punten. 's Avonds na het eten ging het kleed van de tafel en werd de gestripte tabak op een groot stuk papier op tafel gelegd. Ik leerde dus die bosjes maken. De gestripte tabak was gemengd met een heel klein beetje tabak uit Brazilië. Om de bosjes werd een eerste dekblad gelegd, een Deli-blad als ik me goed herinner. Maar dat was natuurlijk het werk van m'n vader.'

Een van Bens nichtjes van moederszijde wil hierover in 1986 ook wel iets vertellen. Zij werd vaak bij Bens ouders - voor haar 'oom Arie en tante Judie' - gebracht wanneer haar ouders op de markt stonden. Er stond altijd een pan water op de kachel, omdat de tabaksbladen die als dekblad moesten dienen, vochtig moesten worden gemaakt in de waterdamp. En dan had je daar in huis die 'blokken met geultjes', waarin de sigaren hun laatste vorm kregen. Als het vochtige dekblad om het 'bosje' was gelegd, was de sigaar eerst nog bultig en oneffen. Deze sigaren werden dan met zes of twaalf tegelijk tussen twee blokken, in elk waarvan een halve vorm was uitgespaard, gedroogd en tot een gladde sigaar geperst. Aäron Sijes had verscheidene vaste particuliere klanten aan wie hij deze sigaren verkocht. Voor deze bijverdienste werkte Aäron in zijn vrije tijd. Normaal werkte hij van 8 tot 6 in de sigarenfabriek aan het Hortusplantsoen, in het gebouw waarin na de oorlog het Scapinoballet gevestigd is geweest.

Deze vader was, in Bens eigen woorden, 'nou wel geen vechtersbaas, maar wel een stevige vent. Hij was, net als ikzelf, één meter zeventig lang. Hij gaf gymnastieklessen in *Velox*, het tegenwoordige Zuiderbad, en hij had als amateur worstelaar verscheidene medailles. Hij

tilde me omhoog, omlaag, tien, twintig keer. In 't begin een beetje griezelig, maar op den duur vertrouwde je op de kracht. Dat is me bijgebleven: kracht is niet alleen het optillen van kilo's ijzer, het is ook iets wat vertrouwen wekt, het is goed beslagen ten ijs komen, weten wat je weten moet, zodat de kracht zich uit in de overtuiging waarmee je iets beweert.'

Het nichtje beschrijft haar oom Arie als een heel stille man en haar tante - Bens moeder - als een lieve vrouw van wie je leerde goed, eerlijk en rein te zijn. De houten vloer werd geboend en dan met fijn zand bestrooid; dat weet ze nog, doordat het een naar gevoel aan je voeten gaf. De sigarenmakerij was sterk aan conjunctuur onderhevig. Bens ouders hadden het heel arm. Tante Judie bezat geen mantel; als het koud was, liep ze in een zwarte wollen omslagdoek. Van Ben weet dit nichtje - in de familie bekend als 'zij met het scherpe geheugen' - zich niet veel te herinneren. Hij was elf jaar ouder dan zij, daar kon je niet mee spelen. En hij zat altijd met zijn neus in de boeken.

Bens moeder naaide knoopsgaten in uniformjassen. Zij deed dit in thuisarbeid. Ben moest tussen de middag en na schooltijd de zware pakken jassen van en naar de kleermaker sjouwen, op een adres aan de Nieuwendijk, of aan de Oranje Nassaukazerne op het eind van de Sarphatistraat afleveren. Hij zal ook toen al tenger zijn geweest, maar hij was niet klein van stuk en hij moet sterk zijn geweest en strijdvaardig. 'Ik was toen twaalf, dertien jaar', vertelde hij in 1980, 'en ik ging naar de HBS, wat iets bijzonders was voor een jongen uit mijn milieu. Mijn moeder deed dit werk om een beetje fatsoenlijke kleren voor mij te kunnen kopen.'

Uit alles wat wij vernemen rijst het beeld op van een liefdevol gezin van hardwerkende mensen. Dit beeld wordt in 1987 op onverdachte wijze bevestigd door Annie Schuitemoeder te Beverly Hills. Zij is in 1930-'31 als Annie Vlesschedrager een jaar met Ben verloofd geweest en heeft warme herinneringen behouden aan het gezin Sijes. Zelf had zij haar moeder op achtjarige leeftijd verloren en nu ondervond zij in huize Sijes 'een familieband en hartelijkheid van een voor mij ongekende warmte'. Zij voegt aan deze herinnering nog toe: 'zijn ouders, zijn zuster Rieka en Ben waren zeer hecht.' Hoe deze verlovings is begonnen en geëindigd zullen wij in hoofdstuk 2 beschrijven.

Het was een grote, gezellige familie, een Amsterdamse jiddische misjpoeg. De kleinkinderen gingen zeker twee keer per week naar hun grootouders, voor Ben en zijn zusje Rebecca trouwens in de-

zelfde straat. Een groepsfoto geeft ons een beeld van de familie, voor de feestelijke gelegenheid mooi opgedoft, de dames in witte bloezes, zwarte rokken, de meisjes in witte jurken en de heren keurig in het pak. De foto moet zijn gemaakt op het huwelijk van Lea Pais, tante Leen, de zevende van het elftal kinderen van Benjamin en Rebecca Pais, met Abraham Loonstijn op 21 september 1916 (zie blz. 10).

Ben heeft verteld dat hij als jongetje eens op de bruiloft van een tante een liedje van Louis Davids moest zingen. Hij voelde het nog op zijn 72ste als een opgave, dat hij voor de familie een prestatie moest leveren: 'Als ik het maar goed doe, anders krijg ik op m'n donder.' En hij herinnerde zich ook dat het niet helemaal vlot ging. 'Op de dag van de bruiloft moest ik nog repeteren.' Het staat ons vrij te denken, dat dit dezelfde bruiloft was als die waarop de foto is gemaakt. Ben zou dan de jongen met de matrozenkraag op de voorste rij, derde van rechts, kunnen zijn. Kijk maar naar de wenkbrauwen en de oren.

'Zo leefde eens een straat'

Ben groeide op in een een rood gezin. Aäron Sijes was politiek bewust, actief sociaal-democraat. Het feit dat Aäron en Judith niet meer dan twee kinderen hadden, was in overeenstemming met hun moderne opvattingen. Ben heeft al vrij vroeg boeken over het socialisme en over de loon- en prijstheorieën van Marx gelezen. Dat was gesprekstof thuis, niet de moeilijke theorie, maar wel de principes: 'De arbeid vormt de grondslag van het bestaan. Kapitaal is gestolen arbeid. Zo werd je opgevoed. En dat nam je aan, je zag het ook. Want de baas van mijn vader werd steeds rijker en mijn vader werd steeds armer. Daar was helemaal geen zware arbeid voor nodig om tot zo'n conclusie te komen.'

Het begrip revolutie hing al jaren in de lucht, en toen er in Rusland in 1917, slechts twaalf jaar na de mislukte revolutie van 1905, een echte, dynamische revolutie uitbrak, betekende dit voor talloos velen - arbeiders of burgerlijke intellectuelen - een schok van hoop en verwachting: 'De Russische revolutie, dat was bij ons thuis wat. Ik was negen jaar! Nu zou de vrijheid van de arbeidersklasse beginnen. De Russische revolutie is geen levend ding meer, is een verrot lijk geworden in de handen van de bolsjewiki, maar in 1917, toen die arbeiders en boeren en intellectuelen in opstand kwamen, was dat een voorbeeld voor de hele wereld.' Een jaar later kwam de Duitse revolutie, opnieuw een reden tot geestdrift, en dit keer zoveel dichterbij huis. Voor deze politieke belangstelling was de Nieuwe Kerkstraat een passende voedingsbodem.

De Nieuwe Kerkstraat werd in Bens jeugd voornamelijk bewoond door arbeiders, bloemen- en fruitverkopers en andere kooplieden, die zo'n kleine nering hadden, 'dat zij regelmatige bezoekers waren van de dichtbij gelegen lommerd.' Verhalen over de armoe: 'Vader Sijes bracht op maandag de nette kleren van het gezin naar de lommerd - tot vrijdag; vader Speijer verkocht 's ochtends de matrassen van het gezin om aan handelsgeld te komen, in de hoop ze 's avonds weer te kunnen terugkopen.' En de joodse huisvrouwen zetten voor de wekelijkse feestmaaltijd op vrijdagavond 's ochtends een pan water op het vuur, zonder dat ze iets hadden om erin te doen, in de hoop dat er in de loop van de dag iets zou kunnen worden gekocht om soep van te koken. 'Armoe leert dromen', schreef Ben Sijes.⁹ Het zijn verhalen, zo vaak verteld dat ze het karakter van *Wanderaanekdoten* hebben gekregen, maar daarom hoeven ze niet minder waar te zijn. Veeleer zijn ze de dragers geworden van een waarheid die van alle tijden en alle armoede is. Er bestond echter ook een andere traditie in de Amsterdamse Jodenhoek, dat was de hulp van de rijke, althans rijkere familieleden aan de arme familie. Oom Bram Pais uit de Sint Antoniesbreestraat, die een textielhandel had, kwam donderdagavond op bezoek en dan werd er geld voor de vrijdag uitgedeeld. De handel bracht meer op dan het ambacht.

Deze wijsheid gold ook voor de grootvader van Loe de Jong, die, werkloos geworden als diamantbewerker, rond 1906 in de Nieuwe Kerkstraat een melkzaak was begonnen. Loe de Jong, zes jaar jonger dan Ben, vertelde aan Peter-Paul de Baar dat hij daar vaak op bezoek was geweest, bij zijn grootvader en zijn ooms en tantes. Tante Alida de Jong was vakbondsleidster van de naaisters. Zij was in 1885 geboren en had in Bens jeugd al een vooraanstaande positie in het nvv. Hoewel zijn moeder naaister was, zij het als thuiswerkster, en hoewel zijn vader wordt beschreven als sociaal-democraat, is er in Bens leven geen echo te vinden van deze strijdbare en spraakmakende sociaal-democratische nabuurschap.¹⁰

Ben heeft de Nieuwe Kerkstraat beschreven als een 'in menig opzicht beruchte straat'. 'Er vond namelijk menigmaal een - laten we het voorzichtig noemen - treffen met de politie plaats, hetgeen niet wil zeggen dat de bewoners onderling altijd in pais en vree leefden.' Ruzies met de politie: 'Dat waren handelaars, hè. En dan mochten ze niet op hoeken staan, of ze mochten niet venten of ze mochten niet roepen, en dat gaf knokpartijen en dat zag je dus voor je neus gebeuren. Het respect voor het gezag werd bij mij al vroeg ondermijnd. Als ik voor mijn raam stond en ik zag hoe een politieagent, of ver-

scheidene politieagenten, door een paar stevige kerels werden afgetuigd, dan zag ik dat met welbehagen aan.'

Burenruzies: 'De armoede was zo groot en opgekropte economische spanningen hadden zo weinig uitlaat, dat het rumoer van ruzies tussen de gezinnen een welkome afleiding vormde voor degenen die het geschreeuw en gescheld nu eens van een afstand konden beluisteren.' En daarna was er dan toch weer de warmte van de verzoening: '...talrijk waren de pogingen van de burens om de twisten te beslechten. Dan werden er soms 'taartjes' gehaald om de ruziemakende partijen te verzoeten en verzoenen.' Schrijvend in de jaren '70 na een leven van studie en strijd, herkent Ben de groep waaruit hij is voortgekomen: 'De vele uitingen van solidariteit, de onderlinge verbondenheid van deze arme dagloners en neringdoenden... men stichtte verenigingen en trok er samen een dagje op uit, met de trein naar het Gooi, of met een grote, door de visvereniging gehuurde boot de Amstel op.' Daar was warmte en echte verbondenheid: 'De Joden Kerkstraat was een familiestraat. Op zomerse vrijdagavonden zongen en dansten de bewoners mee met de muziek uit de grammofoon die ergens voor een open raam was gezet. Zo leefde eens, in het verleden, een straat.' Er waren naast de familie- en burenruzies ook echte arbeidsconflicten. In de buurt was een drukkerij waar nogal eens werd gestaakt. Als er dan onderkruipers waren die zich toch naar het werk begaven, 'hingen al die vrouwen uit de ramen. Maffer! riepen ze.'

De eerste wereldoorlog heeft een diepe indruk op hem gemaakt, die hij zowel op zijn persoonlijke ontwikkeling betrok als op het sociale klimaat van zijn straat. In augustus 1914 werd de mobilisatie afgekondigd, waardoor ook vader Aäron Sijes onder de wapenen werd geroepen. Dit was geen uitzondering voor een 33-jarige.¹¹ Aan het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* vertelde Ben in februari 1970: 'Eén (oorlogs)herinnering dateert van 1914. Ik was toen zes jaar. Mijn vader, opgeroepen voor de militaire dienst, moest zich melden bij het Amstelhotel. Hij vertrok enkele uren later met vele anderen onder marsmuziek. Ik ging met een verdrietige moeder naar huis. Een andere herinnering heeft betrekking op een situatie een paar jaar later. Arbeiders en hun vrouwen demonstreerden in de Nieuwe Kerkstraat tegen de duurte en tegen de honger. Er volgde een hard gevecht met de politie om een kelder vol lege flessen die als wapens gebruikt werden. De marsmuziek heeft, voor zover ik weet, bij mij weinig indrukken achtergelaten. Het verdriet en het verzet daarentegen meer; het verzet van de enkeling, het verzet van de velen.'¹² In

andere interviews heeft hij gezegd, dat hij ook zelf met flessen naar de politie heeft gegooid.

Ben heeft lange tijd rondgelopen met het idee, een geschiedenis van de Nieuwe Kerkstraat te schrijven. Hier lagen zijn wortels, hier heeft hij de maatschappelijke toestanden en conflicten leren kennen, waarvoor hij als adolescent een radicale oplossing heeft gezocht; hier heeft hij de zorgen, de emoties en de reacties leren kennen van de gewone mensen, de gewone bevolking, die in het jargon van die jaren 'de massa' werd genoemd. In zijn studies over grote stakingen en over de razzia van Rotterdam heeft hij het gedrag van deze mensen zo zorgvuldig gedocumenteerd, omdat hún rol in de geschiedenis hem fascineerde, meer dan de traditionele rol van de politieke organisaties en de maatschappelijke bovenlaag.

Toch treft het de lezer van de herinneringen die Ben Sijes rond zijn zeventigste op schrift stelde, dat er zo weinig wordt prijsgegeven of gepreciseerd van de emotionele betekenis die de beschreven volksruzies, de stakingen en de gevechten met de politie waaraan hij zou hebben deelgenomen, voor zijn ontwikkeling hebben gehad. Misschien kunnen we ons dat ook zonder nadere toelichting wel voorstellen, maar we zouden graag meer details uit zijn persoonlijke ervaringswereld hebben leren kennen.

Wel is er de bandopname van het radio-interview met Jetske Spanjer, eind 1980, waarin hij veel persoonlijke gevoelservaringen uit zijn vroege kindertijd prijsgeeft. Ben was toen al erg ziek en raakte tijdens het vertellen verscheidene malen hevig geëmotioneerd. Het verhaal dat hij hier doet, geeft een andere, aanvullende kijk op zijn leven als kind in het ouderhuis en op zijn binding met de Nieuwe Kerkstraat, waarvan het leven voor hem altijd het oerbeeld is gebleven van wat het leven is, niet alleen, maar in een gemeenschap: '...al vroeg vormde zich bij mij het ideaal, dat getypeerd kan worden door het harmonieuze karakter, door het vredelievende, het zachte en het lieve dat men voor elkaar kan hebben... Ik lag dan in die bedstee, en ik hoorde in de verte het gefluit van vertrekkende en aankomende treinen in het Weesperpoortstation. Dat maakte diepe indruk op me. En 's nachts hoorde ik de zware scheepstoeters van de schepen op het IJ. Ik hoorde buiten in de tuinen achter ons huis heel vaak de bomen ruisen. Ik hoorde als ik 's morgens vroeg wakker was het leven komen in de straat waarin ik woonde. Daar woonden bloemen- en fruitverkopers en die mensen gingen 's morgens om een uur of vier, half vier, naar de fruitmarkt of de bloemenmarkt om in te kopen wat ze die dag hoopten te verkopen.'

Je hoorde dan heel precies het leeghalen van de kar van de vorige dag, van de bussen waar de bloemen in hadden gestaan, van het vul-len met fris water, het wegrijden en aankomen. Je hoorde dan de ge-luiden, die in de stilte van de nacht werden voortgebracht, opgaan in de geluiden van de aankomende dag. En dat gaf me altijd rust. Er was geen geschreeuw, er was stille, rustige arbeid, en wat je hoorde waren grote echo's van de boten en van de bomen. Er stond vlak bij onze keuken, dus bij ons bed, een hele grote boom, en die kon zo heerlijk ruisen. Ook naar de storm kon ik heerlijk luisteren. Ik kan me nog herinneren dat op de w.c., die in de keuken was, daar was een raampje dat open kon. Ik ging dan op de w.c. staan en luisterde naar de geluiden.

Zo ging voor mij vaak een stille nacht met mooie geluiden over in een heel stille dag waarin de mensen hun arbeid begonnen, ook rus-tig, geen geschreeuw, ook wel een uurtje later goeiendag gewenst door hun vrouw – of door de man, die riep, nou, ik ga weg hoor, kij-ken wat de dag vandaag brengt. Zo liepen deze ervaringen over in een gevoel van rust en arbeid. Rust die door de arbeid niet werd ver-stoord, maar rust die werd afgelost door arbeid. Het was allemaal zo vredig, en er was geen geschreeuw van kinderen, geen geschreeuw van mannen en vrouwen die ruzie met elkaar maken vanwege de ar-moede die altijd hun ondergrond was. Ergens moet hier het gevoel zijn ontstaan van 'wat kan de wereld toch vredig zijn, wat kunnen de mensen, als ze rustig zijn, toch lief voor elkaar zijn', en daar genoot ik van en zo viel ik vaak in slaap.

Naarmate ik ouder werd en vaster sliep, leerde ik overdag kennen wat ik 's nachts soms had gehoord of gedroomd, leerde ik overdag kennen de vreugde die arbeiders bezielde bij het marcheren, ge-meenschappelijk in demonstraties en vooral als je meegenomen werd als jongetje van 10, 11 jaar, naar arbeidersvergaderingen, en je de arbeiders zo zag zingen, zo blij dat ze waren en hoe een eenheid dat ze waren, hoe vredig dat ze waren, dan ging er toch een gevoel van harmonie uit. En ik geloof dat daar een van de emotionele grondslagen ligt, waarop ik later een communist, geen partijcom-munist maar een radencommunist, ben geworden. Dat wil zeggen, iemand die snakt naar een maatschappij waar de mensen als zelfbe-wuste mensen, als zelf handelende mensen, als zelf verantwoordelij-ke mensen hun leven zelf regelen en tot overleg met elkaar komen, geen ruzie maken, geen oorlog maken. Al heel jong liep ik ook in de rijen van de arbeiders mee, soms erin, soms ernaast, en dan zongen ze en dan was ik blij en later op oudere leeftijd floot ik dan hun lie-

deren als ik de trap opkwam of de trap afliep. Daar ergens moet ik zoeken de diepe emoties die ik al op vrij jonge leeftijd had, emoties die bepaald waren door verdriet, maar ook door het verlangen naar een grote harmonie, dat wil zeggen, naar vreugde.'

In zijn geschreven herinneringen heeft Ben één keer iets verteld over de emotie die de arbeiderssolidariteit bij hem opwekte. Dat was in het stuk *De mannen*. Zijn vader nam hem als kind eens mee naar een revolutionaire arbeidersvergadering. 'De mannen waren o zo groot en breed. Ik zag hun zware knuisten met witte knokkels, de rugleuning van de stoel voor hen omvattend. En zij zongen, sommi-gen rauw, anderen schreeuwend. Ik keek voorzichtig omhoog en zag dat mijn vader slechts zijn lippen bewoog. Hij was bleek, in-wit; het leek alsof alle bloed uit zijn gezicht was weggetrokken.'

De mannen, die een 'benauwde lucht verspreidden, een lucht van armoede, van ongewassen kleren', vochten na het zingen een con-flict uit, waarvan Ben later de aard niet meer heeft kunnen achter-halen. Die levenservaring maakte een onuitwisbare indruk op het kind. Hier lag zijn toekomst. Het herinneringsbeeld eindigt met de zin, die een groot deel van Bens biografie omvat: 'Die avond werd de eerste avond van vele andere avonden waar ik me thuis zou voelen tussen muf, zurig ruikende mannen, de mannen die de eenheid der arbeidersklasse bezongen.'

Het zou maar een deel van zijn toekomstig levenslot zijn, er waren andere taken en andere vriendschappen voor hem weggelegd. De geschiedenis van de Nieuwe Kerkstraat werd nooit geschreven; bij Bens nagelaten papieren heb ik er geen aantekeningen over gevon-den.

Vrome grootouders

'Ik ben zeer orthodox opgevoed, niet door mijn vader en moe-der, maar door mijn grootouders waar ik opgroeide. Portugees-joods, griezelig orthodox. Mijn jood-zijn heeft dus al heel jong een belangrijke rol gespeeld', zei Ben in verscheidene interviews en op de bandopname van eind 1980.¹³ In 1914, toen Bens vader door de mo-bilisatie voor de militaire dienst was opgeroepen, trok zijn moeder met de twee kinderen bij haar ouders in. Ben leerde Portugees en Hebreeuws en kon 'toen hij drie jaar was' al het *Sjema Israël*, het 'Hoor Israël, Uw God is een enig God...' lezen. Er zou een strikt or-thodoxe sfeer in het grootouderlijk huis hebben geheerst, die hem in de belangrijke vormingsjaren van de lagere schooltijd had beïn-

vloed. Volgens een medewerker van *NRC/Handelsblad* (1 oktober 1969) was er alleen dank zij het feit dat grootvader Benjamin diamantbewerker was, een vleugje openheid in het gezin gekomen. In dezelfde geest schreef Jan Rogier bij de dood van Ben Sijes in *Vrij Nederland*: 'Ben had de littekens van de orthodoxie overgehouden.' Bij de ouders rood, bij de grootouders orthodox – socialisme en jodendom waren niet onverenigbaar; gerechtigheid en sociale rechtvaardigheid zijn belangrijke elementen in het jodendom. Vader Aäron nam Ben mee naar de sjoel. De gebruiken werden thuis geëerd: 'Oma Judie verzamelde vlak voor Pesach al het gerezen brood dat nog in huis was, en droeg het zó in haar schort naar buiten om het te verbranden', vertelt Theo Meents, de zoon van Bens zuster. Dat was het *chometz battele* volgens voorschrift van Exodus XII:15. De grootouders Benjamin en Rebecca Pais waren streng gelovige joden. Benjamin was 'oppasser' op de eerste verdieping, de vrouwenafdeling van de Portugese synagoge. Net als zijn kleinzoon zat hij altijd 'in de boeken', boeken over het joodse geloof en de joodse wet. 'Als hij bij ons thuis kwam', vertellen zijn kleindochters in 1986, 'dronk hij zijn thee uit een glas, want glas was reiner dan aardewerk of porselein, waar misschien nog resten van iets anders in konden zijn achtergebleven.' Maar hij was zachtmoedig en verdraagzaam. Toen een van zijn kleindochters met een Surinaamse neger wilde trouwen, maakten haar ouders daar bezwaar tegen. 'Maar grôpa Miene (Benjamin) zei: kind, als je van die man houdt, laat hem dan boven komen.' 'Grijselig orthodox', het is zo gemakkelijk gezegd en het gaat er grif bij de lezer in. Allicht zal de intellectueel geïnteresseerde kleinzoon de joodse leer die hij bij zijn grootouders aantrof, gretig hebben opgenomen. De feiten, de ethiek en de formele regels waren zeker *gefundenes Fressen* voor zijn geest, zij het dat hij wel ouder dan drie jaar zal zijn geweest toen hij dit alles las. Kinderen hebben de neiging strikter te zijn dan hun ouders. Helaas preciseerde Ben in de verschillende interviews niet, wat er zo grijselig was geweest en wat voor invloed dit alles op zijn verdere ontwikkeling heeft gehad. Botste de orthodoxie met het socialisme? Heeft hij er littekens van overgehouden, of heeft hij er ook positieve elementen voor zijn latere leven aan te danken gehad? Ben interviewen moet niet gemakkelijk zijn geweest. Het prestige dat om hem heen ging, die zachte stem, aarzelende formuleringen en bescheiden houding werkten blijkbaar als doeltreffende afweer tegen ongemakkelijke vragen van journalisten. We zullen de nadruk op de orthodoxie maar op reke-

ning zetten van de dichterlijke interviewersvrijheid, aan beide kanten toegepast. Wie alle interviews leest krijgt trouwens de indruk dat Ben, afhankelijk van de omstandigheden, nu eens meer nadruk heeft gelegd op de rode, dan weer op de godsdienstige elementen in zijn opvoeding.

In een interview met *NRC/Handelsblad* van 18 februari 1978 vertelde Ben, dat hij onder invloed van het socialisme ongelovig was geworden. 'Maar', voegde hij eraan toe, 'ik heb altijd een grote affiniteit gevoeld met de wereld van de joodse mensen, niet met de rijke joden, maar met de 'sinaasappeljoden'. Dat is dan ook zijn jeugd in de Nieuwe Kerkstraat met haar innige en uitbundige nestwarmte. Een doorwerking van het orthodoxe jodendom met zijn nadruk op rituelen en formules is te vinden in de voorkeur die hij als jonge man kreeg voor een sectarische vorm van marxisme, die anti-autoritair wilde zijn en toch dogmatisch was.

Naar school

Ben ging naar een openbare lagere school. Hij was in januari 1914 zes jaar geworden en de keuze van de school moet al voor de mobilisatie zijn gevallen; maar de orthodoxe grootouders maakten die keuze niet ongedaan. Het werd school nr 11, Valckenierstraat 39, een lagere school met tweejarige vervolgcursus.¹⁴ In de Tweede Boerhaavestraat, iets verder van huis, was de bekende joodse school Talmud Tora, waar Ben niet heen ging. Toch zegt de schoolkeuze niet veel over de instelling van het gezin. De lagere scholen in de Jodenbuurt werden voor 95 procent door joodse kinderen bezocht en waren gewoon op zaterdag dicht. Wel moest Ben daarnaast naar joodse les. 'Tussen half één en half twee gauw naar huis een boterham eten en brooches zeggen – gods zegen afsmecken – en dan heel hard hollen naar de Rapenburgerstraat waar de joodse school was.' Ook Jacob Soetendorp en Ben Sajat hebben, zoals ze in *Herinnering aan Joods Amsterdam* vertellen, in de Jodenbuurt openbare scholen bezocht; zij moesten woensdagmiddag en zondagochtend naar joods godsdienstonderwijs.

Op de lagere school had Ben al een grote politieke belangstelling, zo vertelde hij in 1968 aan Evert Werkman van *Het Parool*. 'Troelstra vond ik geweldig. Ik luisterde naar David Wijnkoop. En naar Gorter. En naar Henriëtte Roland Holst, die een enorme invloed op me heeft gehad.'¹⁵ De herinnering zal eerder naar de geest dan naar de letter moeten worden genomen.

Waren de ouders eerzuchtig voor hun zoon? Waren ze streng? Ging Ben als kind gebukt onder prestatiedwang en faalangst? Het liedje van Louis Davids dat hij moest zingen en het gevoel 'als ik het maar goed doe' – waarom zijn deze herinneringen hem zo lang bijgebleven? Over de emotionele relatie met zijn ouders heeft hij zich nooit duidelijk uitgesproken, alleen de armoede heeft hij telkens weer genoemd. Verder leren was een diep geworteld ideaal van joodse ouders in de diaspora voor hun kinderen, opdat ze minder afhankelijk zouden zijn van anderen die meer kennis hadden. Maar in dit geval zal de eerzucht om aan het armoedige milieu te ontsnappen eerder uit het kind zelf zijn voortgekomen, gevoed door het bewustzijn meer verstand en inzicht te hebben dan de anderen. Verantwoordelijkheidsgevoel eerder dan gehoorzaamheid zal Ben hebben gedreven. Na zeven jaar lagere school – een vervolklas was in die tijd zo iets als een brugklas nu – ging hij naar de Zesde Hogere Burgerschool met Driejarige cursus aan de Mauritskade, waar hij 5 september 1921, dertien jaar oud, zijn intrede deed.¹⁶ Een oud-klasgenote op deze 'Zesde Drie', zoals de school werd genoemd, die hem ook later heeft gekend, weet nog dat zijn belangstelling ver buiten de schoolstof lag. Als scholier en als jongen maakte hij echter geen bijzonder goede indruk. Hij was nerveus, stotterde en werd gekweld door nerveuze tics in zijn gezicht, die op zijn klasgenoten verwarrend werkten. Het stotteren en de tics zijn in zijn latere leven veel minder ernstig geworden, maar nooit helemaal weggetrokken. Ze waren toen echter niet meer verwarrend.

Hier kwam hij buiten de Jodenbuurt, onder leerlingen die voor het merendeel niet joods moeten zijn geweest. Hij had er een sleutelervaring waarover hij in een interview met Nico van Hees voor *Het Vrije Volk* van 25 oktober 1969 iets heeft verteld. Van Hees vroeg: 'Heb jij in je leven antisemitisme ontmoet?' Ben begon met te antwoorden dat hij met fatsoenlijke mensen placht om te gaan en er dus geen last van had. Maar dan: 'Ik was dertien, eerste klas HBS en ik was verliefd, kalverliefde voor een meisje. Ik heb veel met haar gewandeld. Zij stierf bij een auto-ongeluk. Ik ging naar de Oosterbegraafplaats. Stond bij het graf. Er kwam een familielid naar me toe, die zei: 'Wat doe jij als jood hier?' Nou, meneer, toen was het met mij gebeurd hoor, dat heb ik nooit meer vergeten.' Een zeldzaamheid, zo'n emotioneel detail in de interviews.

'Ik was de enige uit ons milieu die mocht studeren. Ik ging naar de HBS. Als arm jongetje was je op school toch altijd min of meer geïsoleerd...' vertelde hij in 1970 aan de *Haagse Post*, om meteen op een an-

der onderwerp over te gaan. De interviewers zetten door: 'Wekt zo'n positie als arm jongetje op de HBS geen rancunegevoelens?' 'Nee, geen rancune, geloof ik, je wordt je natuurlijk wel bewust van een maatschappelijke onrechtvaardigheid...' En opnieuw de vraag: 'U zat toch in een tweeslachtige situatie: aan de ene kant viel u uit uw eigen milieu, aan de andere kant was u ook een uitzonderingsgeval op school.' Waarop weer een ontwijkend antwoord volgt: 'Er zal wel sprake geweest zijn van een bepaald verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de ouders, ja, maar dat kan ook achteraf geconstrueerd zijn...' Dit laatste blijkt, voegt hij hier aan toe, uit het feit dat hij zijn moeder flink hielp door de uniformjassen van en naar de kleermaker te sjouwen: '...achteraf, dus nu, kan ik daar dan wel conclusies uit gaan trekken, zoals verantwoordelijkheidsgevoel.'¹⁷ In deze uitspraken zijn Bens ouders opvallend afwezig. Niet op bevel van de vader of uit liefde voor zijn moeder sloofde Ben zich uit, maar uit verantwoordelijkheidsbesef. Het is ermee als met de joodse orthodoxie, de faalangst bij verwachte prestaties en de eerzucht om te leren: ze komen eerder uit hemzelf voort dan dat ze door de omgeving opgelegd zijn.

Wat ook in dit gesprek over zijn middelbare schooltijd ontbreekt, is het beeld van de scholier Ben Sijes. Opnieuw worden we niets gehoord van Bens eigen gevoelens, ervaringen en reacties. Interesseerde de stof hem? Had hij aardige leraren? Leerde hij graag, gemakkelijk, met moeite? Hoe verwerkte hij het nieuwe sociale milieu waarin hij kwam te verkeren? Het wordt niet vermeld. Ben gaf niet gemakkelijk iets prijs, maar de interviewers lieten ook na hem ernaar te vragen.

De rapportcijfers waren matig tot slecht. Louter vijven voor Nederlands en Frans, Reken- en Stelkunde (algebra), Meetkunde, Kennis der Natuur, Handtekenen en Schoonschrijven, met ook nog wat vieren ertussen. Hierbij moeten we wel bedenken dat de betekenis van de 5 een neerwaartse ontwikkeling heeft ondergaan, want oorspronkelijk was de 5 nog 'zwak voldoende'. Dat nam niet weg dat hij meetelde voor de afwijzing bij een examen. De redenering was eigenlijk omgekeerd: de 6, die 'voldoende' uitdrukte, was in bepaalde gevallen het enige waar het op aankwam. Daar kon geen 5½ iets aan veranderen. Nee, mooie rapporten waren het niet, die Ben mee naar huis bracht. Het zal, in combinatie met zijn grote buitenschoolse belangstelling, het besef hebben versterkt, dat hij toch anders was dan de anderen, dat hij een andere, eigen weg moest vinden.

Drie jaar HBS leverden een eindlijst op, waarvan we in het moderne

lerarenjargon zouden hebben gezegd, dat hij niet stralend was. Van de dertien cijfers op de eindlijst zijn er vijf voldoende: Geschiedenis (6), Aardrijkskunde (7), Staatsinrichting (6), Gymnastiek (7) en Scheikunde (6). 'Geslaagd' staat er naast deze eindlijst en in de kolom opmerkingen: 'zonder examen / geen Fransch'. Er werd een Getuigschrift verstrekt 'tot een bewijs, dat hij met gunstig gevolg examen heeft afgelegd'. Ben, die persoonlijke papieren placht te vernietigen, heeft dit Getuigschrift bewaard (niet, voor zover ik kon vaststellen, de cijferlijst).

'Geslaagd'

In september 1924 mocht hij er een kop op zetten, om het in moderne schooltermen uit te drukken. Hij deed zijn intrede op de Tweede Openbare Handelsschool in de P.L. Takstraat, waar hij in klas 4-D kwam te zitten.¹⁸ De school was een afsplitsing van de eerste OHS op het Raamplein; het gebouw was juist begin 1924 in gebruik genomen. Het was gebouwd door de Dienst Publieke Werken, in harmonie met de woningbouw van Michel de Klerk en Piet Kramer, die de socialistische woningbouwvereniging De Dageraad hier had neergezet. Dit was de 'P.L. Takbuurt', het hoogtepunt van de socialistische woningpolitiek, die gestalte kreeg in de idealistisch-romantische baksteenarchitectuur van de Amsterdamse School.

Op deze prestigieuze Tweede OHS had de jongen uit de Nieuwe Kerkstraat veel joodse medeleerlingen, vooral uit de socialistische kleinburgerij, die zoveel deed voor de verheffing des volks in het algemeen en voor de volkswoningbouw in het bijzonder. Wat voor indruk maakte de magere jongen met zijn felle, donkere ogen, zijn flaporen en zijn woeste haardos en zijn nerveuze handicaps op zijn klasgenoten? Hoe voelde hij zich in dit milieu waarmee hij veel verwantschap had, maar dat toch ook zo anders was dan wat hij gewend was, dit milieu van de positief ingestelde kleinburgerij? En... hoe reageerden deze keurige scholieren op de arrogantie van zijn belezenheid, waarmee de schoolresultaten, uitgedrukt in rapportcijfers, in het geheel niet strookten?

Een klassefoto van klas 4-D van de Tweede OHS in de cursus 1924-'25 geeft een beeld waarbij we ons misschien iets kunnen voorstellen. Twee meisjes op de voorste rij, beide iets jonger dan Ben, die hem beide in hun latere leven vaak zijn blijven ontmoeten, vertellen in 1986: 'Tja, wij vonden hem een warhoofd.' Ze willen dat wel toelichten. 'Hij had op alles commentaar, hij wilde alles op marxistische wijze analyseren. En dan hield hij maar niet op. Als het weer eens

zover was, stootten we elkaar aan en zeiden: o, daar begint-ie weer.' Het tekent de kloof tussen Ben, die in dat schooljaar, januari 1925, zeventien werd, en de meisjes, kinderen nog, die veertien, vijftien jaar oud waren.

Achteraf willen deze oud-klasgenoten hun indruk graag corrigeren: 'Ben had duidelijk iets te vertellen en hij wilde dat dan ook helemaal kwijt, hij liet zich niet onderbreken of zich de mond snoeren. Later begrijp je zo iets beter.'

Helemaal achteraan op de foto staat Ben, smal gezicht, zwart haar, donkere ogen, een uitstaand oor... We zouden het materiaal geweld aandoen, wanneer we uit deze foto conclusies van welke aard ook zouden trekken.

De cijfers bleven slecht, al werd Nederlands geleidelijk voldoende. Het tweede jaar OHS, dus in de vijfde klas, overkwam hem een ongeluk. Bij een knutselwerkje schoot een schroevendraaier uit en kwam in zijn linkeroog terecht. Hij werd opgenomen en goed behandeld, maar behield een litteken op het hoornvlies. 'Absent' staat er op het eerste rapport in plaats van cijfers. Hij maakte het jaar vol en doubleerde de vijfde klas. De eindlijst vermeldt zevens voor Nederlands, Staathuishoudkunde, Handelsrekenen, Staatsinrichting en Lichamelijke Oefening. Voor veertien vakken haalde hij in totaal 8 $\frac{1}{4}$ punten, dat is gemiddeld net geen 6. 'Geslaagd' staat er op zijn rapportlijst. Het was voorjaar 1927, hij was 19 jaar.

Van Dudok tot HRH

De ontwikkeling van zijn politieke bewustzijn zal Ben niet nader tot zijn klasgenoten hebben gebracht. In de vierde klas, het schooljaar waarin hij 17 werd, had volgens zijn eigen beschrijving de doorbraak, het zich losmaken van het reformisme, plaats. Oorzaak was de legendarische leraar Engels dr G.A. Dudok, die zelf wel de minst revolutionaire figuur was die men zich kan denken. Dudok was gepromoveerd op het proefschrift *Sir Thomas More and his Utopia*. Hij liet - niet van ijdelheid gespeend - merken dat hij het wel leuk zou vinden als de kinderen dat boek eens lazen. Ben heeft het verhaal verteld toen hij de Henriëtte Roland Holstprijis kreeg, 21 november 1968: 'Om de een of andere reden - of zij geheel onbaatzuchtig van aard was, weet ik niet - besloot ik dat boek te lezen.' Het was natuurlijk veel te moeilijk, maar het begrip 'utopia' sprak Ben aan, 'wat niet zo onbegrijpelijk is wanneer men weet met welke armoede men toentertijd in onze familie werd geconfronteerd.' Nieuwsgierig geworden, las hij Thomas More's *Utopia* in de Neder-

landse vertaling van Domela Nieuwenhuis, die er een verhelderende inleiding bij had geschreven. 'Al gauw', zei Ben in 1968, 'was ik door More's uiteenzettingen geboeid. Direct daarop las ik Henriëtte Roland Holsts treurspel over Sir Thomas More en ik was onder de indruk van de dichtelijke verbeelding die zij van deze man gaf.' De invloed van Henriëtte Roland Holst op Ben moet groot zijn geweest. Zij had nu eenmaal de gave 'in haar politieke geschriften een poëtische kleur aan te brengen en gevoelens van respect te wekken voor mensen die bereid waren tot het uiterste te gaan voor de verwezenlijking van hun idealen... Terugkijkend op het leven kan ik wel zeggen, dat deze vrouw een grote invloed heeft gehad op de inhoud van mijn denken en op de richting waarin ik me later zou bewegen.'

Hij begon op zaterdagavonden cursussen over de geschiedenis van het socialisme te geven voor de leden van de afdeling v van de SDAP, een afdeling waarvan toen voornamelijk joden lid waren. Met 17 jaar kon hij nog geen lid van de partij zijn, maar dit belette hem niet zijn liefde voor lesgeven te ontdekken. En hij had een publiek! Of hij toen al heeft ervaren, dat het stotteren bij het spreken in het openbaar kan worden overwonnen? Menigeen voor en na hem heeft deze Demosthenes-ervaring gehad. De boeken die hij raadpleegde waren niet talrijk. Hij noemt de onvermijdelijke Max Beer, nog wat onbelangrijke werkjes en als voornaamste: twee werken van Henriëtte Roland Holst, de *Geschiedenis van den proletarischen klassenstrijd* en *De revolutionaire massa-aktie*.²⁰ Het laatstgenoemde boek had voor Ben nog een verder strekkende betekenis. Het was opgedragen aan 'Anton Pannekoek, een der wetenschappelijke pioniers van het nieuwe socialisme'. Pannekoek was een internationaal befaamd sterrekundige en tegelijkertijd een produktief theoreticus in de socialistische beweging. In hem zou Ben de man herkennen, die het gelijk aan zijn kant had.

Zijn overgang tot Pannekoeks denkwereld en de kleine groep van diens geestverwanten zou echter pas enkele jaren later plaats vinden. Voorlopig was hij nog geheel opgenomen in het 'oude' socialisme van de traditionele sociaal-democratische partij. 'Toen ik zestien was, stond ik bovenop de verkiezingswagens. Je was getraind om met tegenstanders te debatteren', zei hij in het *Vrije Volk*-interview met Nico van Hees. Zodra hij achttien was, in 1926, werd hij lid van de SDAP. Op zestigjarige leeftijd kijkt hij met onverholten nostalgie terug op die periode van bewustwording en activiteit, 'een periode waarin zonder reserves spontaan kleur bekend werd voor een

zaak die men goed vond. Het was een tijd, waarin ik machtige gevoelens van solidariteit, beleefd in grote massa's, in lotsverbonden collectiviteiten leerde kennen en de hoop en de verwachting koesterde, dat strijd en taai verzet, volgehouden, ook nieuwe mensen zouden maken.' Dat was vóór 1933, toen het woord 'collectiviteiten' nog onbevange gebruikt kon worden en nog niet door Hitler en Stalin van zijn onschuld was beroofd. In 1968 was dat nostalgisch: zo was het in Bens jeugd geweest.

Sport

Ben moet in zijn middelbare schooltijd veel aan sport hebben gedaan, zo wordt in de familie verteld. Documenten hierover zijn niet voorhanden. Deze sportbeoefening moet buiten schoolverband hebben gelegen. Als dat zo is, zal zijn isolement op school er niet door zijn verminderd, eerder versterkt. Hij moet lid zijn geweest van de club 'Heracles', in de buurt van het Raamplein, waar hij Grieks-Romeins worstelen leerde. 'Hij was vast wel een agressieve vechtersbaas', zegt Martin Sijes over zijn vader, die het hem zelf moet hebben verteld. Er was ook een krachttoer die onder joodse jongens populair schijnt te zijn geweest en waarmee ze hun gebit konden vernielen. Deze bestond erin, een dik stuk ijzer met je tanden te buigen. De scepticus zal denken dat dit ijzer dan wel uit drop zal hebben bestaan.

Krachtsporten werden door arme mensen in het algemeen veel beoefend. Ze zijn goedkoop, je hoeft er niet eerst een dure uitrusting voor aan te schaffen of er een duur veld voor te huren. Een clublokaal is voldoende. In de jodenbuurt waren twee beroemde bokscholen, Maccabi en Olympia, deze laatste van Joël of Joop Cosman. In de kranteverslagen van het amateurboksen in de jaren '20 en '30 komen we steeds weer namen van vooraanstaande bokkers tegen, vaak stedelijke of landelijke kampioenen, die uit een van deze twee clubs voortkomen. Bennie Bril van Olympia was vele jaren achtereenvolgens nationaal amateur-bokskampioen.²¹

In tegenstelling tot het te gemakkelijk verbreide beeld van de schlemielige jood uit tal van anekdotes waren de joden niet weerlozer dan andere arme Amsterdammers. Er moeten onder de joodse straatventers, marktkooplieden en bootwerkers echte krachtfiguren zijn geweest. Bens vader Aäron was daarvan, zoals Ben heeft verteld, een voorbeeld. Hebben de joden een grote rol in de Nederlandse krachtsport gespeeld? 'Ik geloof dat je het anders moet stellen', zegt Wim Polak Phzn, die in 1924 in de Koestraat werd geboren. 'De

